

Розділ 2

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

УДК 323.1(94.478)

О. Ю. ДОКАШ

ПОСИЛЕННЯ ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ СТАЛІНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ НАД ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИМ ПРОСТОРОМ ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЕЙ УРСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 40-Х – ПОЧАТОК 50-Х РОКІВ ХХ СТ.)

Розкриваються передумови, перебіг та наслідки посилення ідеологічного контролю над політико-культурним простором західних областей України від часу відновлення сталінського тоталітарного режиму до смерті Й. Сталіна. Основна увага зосереджується на аналізі ціннісно-орієнтаційних пріоритетів, які домінували в радянській моделі організації культурно-мистецького життя та насаджувалися жорсткими адміністративно-репресивними методами.

Ключові слова: західні області України, сталінський тоталітарний режим, політико-культурний простір, ідеологічний контроль.

Докаш О. Ю. Усиление идеологического контроля сталинского тоталитарного режима над политико-культурным пространством западных областей УССР (вторая половина 40-х – начало 50-х годов ХХ ст.)

Раскрываются предпосылки, ход и последствия усиления идеологического контроля над политико-культурным пространством западных областей Ук-

© ДОКАШ Оксана Юрївна – кандидат політичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук та права Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

раины со времени восстановления сталинского тоталитарного режима до смерти И. Сталина. Основное внимание сосредоточено на анализе ценностно-ориентационных приоритетов, которые доминировали в советской модели организации культурной жизни и насаждались жесткими административно-репрессивными методами.

Ключевые слова: западные области Украины, сталинский тоталитарный режим, политико-культурное пространство, идеологический контроль.

Dokash Oksana. Strengthening of the ideological control of stalinist totalitarian regime over politics and cultural space of western regions of the Ukrainian SSR (late 40's - early 50th century)

The article reveals the prerequisites, course and consequences of the strengthening of ideological control over the political and cultural space of Western Ukraine from the recovery time of Stalin's totalitarian regime to the death of Stalin. The main focus is on the analysis of value-orientation of priorities that dominated in the Soviet model of cultural and artistic life were imposed stringent administrative and repressive methods.

Keywords: western regions of Ukraine, Stalin's regime, political and cultural space, ideological control.

Пропонована проблема дозволяє вирішити важливі в науково-теоретичному та практичному аспектах завдання, що супроводжують політику декомунізації в Україні після перемоги Револуції Гідності загалом та критичної оцінки культурно-мистецької спадщини т.зв. «соціалістичного реалізму» періоду утвердження сталінського тоталітарного режиму в західноукраїнському регіоні зокрема.

Позитивно оцінюючи значні напрацювання окресленої проблеми в роботах вітчизняних дослідників О. Рубльова та Ю. Черченка¹, В. Юрчука², Н. Сірук³ та ін., на наше переконання, вкрай важливою є політологічна інтерпретація політико-культурних й ідеологічних трансформацій в західних областях України в другій половині 40-х – початку 50-х років ХХ ст. крізь призму концептів «ідеологія», «політична культура», «політична свідомість» що, зокрема, пропонується в останніх дослідженнях автора⁴.

В повоєнні роки в СРСР завершилося формування радянської тоталітарної системи. Узагальнюючи визначені теоретиками ознаки

тоталітарного політичного режиму, до переліку суттєвих ознак тоталітарної держави М. Чабанна включає: моністичну загальнодержавну ідеологію, створену на основі утопічного проекту радикальних перетворень (здійснюються панівною групою, визначеною за класовою, національною або расовою приналежністю), ідеологізацію та політизацію всіх сфер суспільства; однопартійність за умов масової партії вождистського типу, яка монополізує право на здійснення управління державою; масовий терор як метод управління суспільством; тотальний контроль над всіма суспільними сферами та над приватним життям людей, включаючи контроль над їхньою свідомістю; політичну цензуру; заборону політичного плюралізму та навіть формальної політичної опозиції; підпорядкованість державі інститутів громадянського суспільства; мілітаризацію; порушення прав і свобод громадян⁵.

Сталінізм розглядається, перш за все, як суспільна система тоталітарного типу, яка має свої особливості. Окрім рис, притаманних класичним моделям тоталітаризму, сталінський тоталітаризм взагалі і його втілення саме в Україні мали свої специфічні ознаки. До них українські дослідники відносять великодержавний шовінізм, геноцид проти українців, жорстоку колективізацію, які проявились передусім в штучних голодоморах, антиукраїнське спрямування репресій⁶.

Стратегічний курс партійно-державного управління культурою, ідейно-політичним, духовним життям в Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу, в перші повоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, нетерпимості до інакомислення і плюралізму думок, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насилля і репресій. Цей курс базувався на постулатах про нездатність мас до самостійної історичної творчості (за теорією «гвинтиків» жодної політичної, державотворчої активності мас не повинно бути) і необхідність їх повного підкорення диктатору; про абсолютізацію класового чинника в розвитку суспільства, твердженні про загострення класової боротьби в галузі ідеології з кожним кроком просування вперед і необхідність у зв'язку з цим підсилити каральні функції та силово-натискний інструментарій держави; про втілення націонал-

нігілізму, приниження ролі національного фактору в соціально-економічному, духовно-культурному поступі; тез про історичну приреченість вмираючого капіталізму, самоізоляцію і відрив від зовнішнього світу, ігнорування світового досвіду та загальнолюдських культурних цінностей⁷.

В цьому контексті докладнішої характеристики потребує розуміння політичної ідеології як соціально-філософської категорії для позначення систематизованого, теоретично обґрунтованого духовного відображення об'єктивної реальності, сукупності теоретично обґрунтованих ідей і поглядів на оточуючу політичну дійсність і самого себе, державний устрій, систему державної влади, напрямок розвитку держави, які сприймаються суб'єктом як правильні й потрібні у вирішенні певних завдань політичної практики⁸. Складність ситуації функціонування політико-культурного простору краю в перші повоєнні роки була зумовлена значними її втратами в роки війни. Недостатнє фінансування, низький матеріальний стан багатьох культосвітніх установ доповнювався ідеологічним тиском, неприхованим втручанням партійних органів в їхню діяльність⁹.

Політика радянської влади щодо творчої інтелігенції відзначалася посиленням ідеологічного тиску і була спрямована на подальшу пролетаризацію та інтернаціоналізацію митців¹⁰. Протягом перших повоєнних років змінилася соціальна природа творчої інтелігенції та посилилися тенденції до державного контролю над її складом. Підготовка кадрів творчої інтелігенції в перше повоєнне десятиліття відбувалася в умовах репресій та ідеологічного тиску влади на кращих її представників, що призводило до поступової втрати митцями культурного і морального пріоритету в суспільстві та до зміни їх морально-політичного обличчя. На західноукраїнських землях у підходах до розвитку мистецької освіти домінували політичні критерії. Для регіону було характерним засилля працівників зі східних і центральних регіонів України, низький відсоток місцевої молоді в студентському складі¹¹.

Саме через інтелігенцію та її ідейно-теоретичне приборкання ставилася мета нав'язати суспільству, передусім його молодому поколінню, закостенілі догми й стереотипи національного нігілізму, денаціоналізації; домогтися якнайсуворішого ідеологічного диктату взагалі, суворої цензури, різного роду ідейно-політичних заборон;

досягти державної уніфікації культурно-естетичних критеріїв. За допомогою інтелігенції прагнули забезпечити взаємозалежність і безвідмовне підпорядкування системі тоталітарного управління такими трьома основоположними складниками культурної сфери, як творення, поширення в масах і надійне зберігання (особливо в архівних спецфондах) культурних надбань. Не відмовляючись від довоєнних методів фізичного знищення інтелігенції, у післявоєнні роки акцент здійснювався на не менш жорстокий, але ще більш витончений морально-психологічний терор - морально-політичні репресії¹².

Єдиним методом, у якому сталінський політичний режим і компартійна ідеологія змушували працювати письменників, літераторів і публіцистів, став «соцреалізм», в основі якого лежали сталінські ідейно-естетичні постулати і «дороговкази» інших уславлених вождів, неможливість письменнику критично зображувати дійсність¹³. Творчі спілки втілювали в життя принцип партійності літератури і пропагували метод соціалістичного реалізму, що забезпечував внутрішній контроль за творчим процесом¹⁴.

Тоталітарна культура наділила пари естетичних категорій особливим наповненням. Основна суперечність виявлялася в ідеї «свій - чужий». У складну компіляцію естетичних понять вписується образ ворога як іншого, того, хто не приймає загальноприйнятих норм, не служить ідеям партії, не визнає культурного курсу держави на соцреалізм. До категорії ворогів також було записано все мистецтво, що розвивалось за кордоном – на території Радянського Союзу воно визнавалось потворним, бридким, огидним мистецтвом без будь-якого наповнення – ворожим мистецтвом, ворожої культури. Тобто можна стверджувати, що єдина істинність комуністичної ідеї тягне за собою безповоротне заперечення наявності будь-якого іншого прояву мистецтва, і вішає ярлик ворожості. Не даючи шансів жодному прояву творчості, що не служить ідеологічній системі, тоталітарна естетика формує свої значення основних естетичних категорій¹⁵.

У механізмі політичного контролю, що здійснювався сталінським режимом в духовній сфері, важливе значення відводилось утвердженню принципу партійності літератури, мистецтва та науки, нав'язуванню єдиного ідеологічного підходу, в тому числі т. зв. про-

летарського інтернаціоналізму, за яким приховувалась русифікація національних культур; здійсненню «соціального замовлення», визначенню тематики і змістового наповнення літературних, мистецьких і наукових творів¹⁶.

Спокуса диктувати, що потрібно писати та малювати не оминула й окремих місцевих керівників. Виступаючи на партійній конференції Закарпатської області, перший секретар обкому І. Компанець піддав різкій критиці роботу Закарпатського відділу Спілки радянських художників. Творча інтелігенція була звинувачена в «некритичному ставленні до різних «новаторських» шкіл західного живопису, в сліпому схилінні перед мистецтвом буржуазного Заходу, яке знаходиться в стані занепаду, в ігноруванні справжнього живого образотворчого мистецтва, яким так багата наша радянська культура»¹⁷.

Партійні функціонери не давали можливості науковцям, літераторам, художникам працювати і творити вільно, творчо. Та час підтвердив правоту таких діячів науки і культури Закарпаття, як Ф. Потушняк, П. Лінтур, А. Патрус-Карпатський, Ю. Боршош-Кум'ятський, Ф. Манайло, А. Ерделі, М. Лелекач, зусиллями яких всупереч намаганням комуністичних ідеологів написано наукові праці, художні твори, намальовано високохудожні картини, знані за межами нашого краю, всієї України¹⁸.

В 1947 р. з семи нових вистав львівського театру ім. М. Заньковецької п'ять були п'єсами радянських драматургів («Російське питання» К. Симонова, «Шлях на Україну» О. Левади, «Олекса Довбуш» О. Первомайського, «Правда» О. Корнійчука, «Останні» М. Горького)¹⁹. Наступного року там було поставлено п'єси аналогічного ідеологічного спрямування «Правда» та «Макар Діброва» О. Корнійчука, «Навіки разом» Л. Дмитерка, «На велику землю» А. Хижняка. Саме за останню артисти Б. Романицький, В. Яременко, В. Любарт, І. Рубчак, В. Борисовець були нагороджені Сталінською премією²⁰.

Населення було позбавлене можливості ознайомлення з кращими здобутками світової культури, не кажучи вже про твори багатьох українських письменників, поетів, композиторів, художників, затаврованих комуністичним режимом як буржуазні націоналісти. Замість них, вже з шкільної парти, широко пропагувалися заідеоло-

гізовані твори радянських авторів, що стосувалися революційної боротьби, особливої ролі Комуністичної партії в перемозі над німецькими загарбниками та відбудові зруйнованого війною господарства, трудових звершень радянського народу.

У перші післявоєнні роки в умовах посилення т. зв. «культу особи», політико-ідеологічний контроль сталінського режиму за українською культурою, особливо на теренах західних областей УРСР знову посилювався. Стратегічний курс партійно-державного управління всіма сферами життя в країні в перші післявоєнні роки полягав у зміцненні сталінського тоталітарного режиму за допомогою однопартійності, постійного ідеологічного тиску на всі сфери культурного життя, особливо на творчу інтелігенцію, застосування насильства проти неї. Одним із основних завдань культурної політики влади було ідейне спрямування літературної і мистецької творчості. Цій меті підпорядковувалася діяльність відповідних підрозділів партійного апарату, органів цензури, творчих спілок, що стали суттєвим елементом у системі насадження ідеологічного контролю над літературою та мистецтвом. Негативно впливала на функціонування освітньо-культурної сфери заідеологізованість суспільства, сліпе слідування партійним догмам за формування шкільних та вузівських програм і підручників, репертуару театрів, експозицій музеїв, бібліотечних фондів. Варто також наголосити на тому, що відбувалась фактична заміна культурних надбань народів західноукраїнського краю радянською соціалістичною культурою, яка ґрунтувалася на російських культурних цінностях, хоча й дещо відкорегованих до практичних потреб тоталітарного режиму. В зв'язку з цим перспективним полем політологічних студій може стати дослідження етнополітичних пріоритетів радянської влади в західних областях УРСР наприкінці 40-х – початку 50-х років минулого століття.

1. *Рубльов О. С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20-50-ті роки ХХ ст.; НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії. Київ: Наукова думка, 1994. 349 с. 2. *Юрчук В. І.* Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ: Асоціація «Україна», 1995. 80 с. 3. *Сірук Н. М.* «Ждановщина» в Україні (друга половина 40-х-початок 50-х років ХХ ст.): монографія; МОН України, Східноєвропейський нац. ун-т імені Лесі Українки. Луцьк: В. М. Захарчук, 2013. 207 с. 4. *Докаш О.* Інституційно-процедурні механізми впровадження й функціонування цензури в процесі на-

садження радянської моделі політики пам'яті в Західній Україні та Північній Буковині (1939-1945 рр.) // II Всеукр. наук. конференція «Політика пам'яті в теоретичному та практичному вимірах», м. Рівне, 12 березня 2015 р. URL: www.politolog-rdgu.com/jdownloads/dokash_o.y..pdf; Докаш О. Політична субкультура партійної номенклатури західних областей України (кінець 30-х – початок 50-х років ХХ ст.) // Науковий часопис Національного пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін / відп. ред. О. В. Бабкіна. Вип. 19: збірник наукових праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2016. С. 9-14.

5. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму // Наукові записки НАУКМА. Т. 69. Політичні науки. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 15.

6. Терлецька І. В. Сучасний історичний дискурс сталінізму як форми тоталітаризму: монографія. Київ: КНТЕУ, 2009. С. 155.

7. Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. Київ: Асоціація «Україна», 1995. С. 26-27.

8. Брандес М. Э. Идеология и миф: общие черты // Политическая наука. Политическая идеология в современном мире: сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч. – информ. исслед. отд. полит. науки, Рос. ассоц. полит. науки; Ред. и сост. вып. Малинова О. Ю. Москва, 2003. С. 51.

9. Вільна Україна. 1945. 19 жовтня.

10. Малежик Д. І. Творча інтелігенція Української РСР в повоєнний період (1945-1953 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. Київ, 2011. С. 12.

11. Там само. С. 9-10.

12. Юрчук В. І. Цит. праця. С. 35.

13. Міщанин В. «Ждановщина» на Закарпатті // Русин. 2011. № 2(24). С. 70-86. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/zhdanovschina-na-zakarpatti>

14. Сірук Н. М. Політичний контроль тоталітарної держави за культурно-науковою сферою України (друга половина 40-х – початок 50-х років ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознавства. Львів, 1998. С. 16.

15. Демура О. Радянська естетика як окрема міфологічна складова тоталітарної пропаганди // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філософія». 2015. Вип. 17. С. 103.

16. Сірук Н. М. Цит. праця. С. 17.

17. Данилов А. А., Пыжигов А. В. Рождение сверхдержавы: СССР в первые послевоенные годы. Москва: РОССПЭН, 2001. С. 163-164.

18. Міщанин В. Идеологічне втручання комуністичної партії в діяльність творчої інтелігенції Закарпаття (1946-1050 рр.) // Науковий вісник Ужгородського ун-ту. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. Вип. 25. Ужгород, 2011. С. 109.

19. Кондратюк К., Понн Р. Театральне життя Львова в перші повоєнні роки (1944-1950) // Львів: місто - суспільство - культура: збірник наукових праць. Т. 3. Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1999. С. 628.

20. Нариси історії Львівської обласної партійної організації / авт. кол. Д. А. Яремчук та ін.; ред. кол. Д. А. Яремчук (голова) та ін. Львів: Каменяр, 1980. С. 155.

Dokash Oksana. Strengthening of the ideological control of Stalinist totalitarian regime over politics and cultural space of Western regions of the Ukrainian SSR (late 40's - early 50th century)

This article is political analysis of the ideological toolkit of the approval of the control of Stalin's totalitarian regime over political and cultural space of the Western regions of the Ukrainian SSR in the second half of 40's-early 50-ies of the twentieth century. The author has described the essential features of the political regime, which was established in Western Ukraine in the second half of 40's – early 50-ies of the last century.

This paper analyzes the process of strengthening ideological control over the cultural sphere of Western region. The author identifies the political-cultural and ideological mechanisms of formation of new creative intelligentsia of the region and reveals the ideological and cultural features of the implementation of the party's control over political and cultural space of the Western regions of the Ukrainian SSR in period of «zhdanovschina».

The author separately indicates losses of Ukrainian national culture in the process of intensive unification of the political-cultural space in Western Ukraine according to the samples of socialist realism. The strategic course of the party-state management of culture, ideological-political and spiritual life in Ukraine, as in other republics of the former Soviet Union in the early post-war years has been the consolidation of Stalin's totalitarian regime with one-party system, intolerance for dissent and pluralism, the constant ideological pressure on all spheres of cultural life, especially on the creative intelligentsia, the use of violence and repression. Increased state control over all aspects of society, including the development of culture and science. In the post-war years in Western regions of Ukraine actively carried out the unification of the cultural sphere.

The complexity of the functioning of the politico-cultural space of the region in the early post-war years was also due to significant losses in the war. Inadequate funding, low financial conditions of many cultural institutions were complemented by ideological pressure, undisguised interference of party organs in their activities.

During the first years after the war has changed the social nature of the creative intelligentsia and the increased trend towards state control over its composition. Training of the creative intelligentsia in the first post-war decade was in terms of repression and ideological pressure from the authorities to the best of its representatives, which led to gradual loss of artists, cultural and moral priority in society and to change their moral and political aspect. In this process is to look for reasons in-depth value-ideological antagonisms of modern Ukrainian society.

In the mechanism of political control, carried out by the Stalinist regime in the spiritual realm, the importance was given to the adoption of the principle of party literature, art and science, the imposition of a single ideological approach, including the so-called proletarian internationalism, which was hidden Russification of national cultures; the implementation of the «social order», defining the subject and content of the literary, artistic and scientific works.

The population was deprived of the opportunity of getting acquainted with the best achievements of world culture, not to mention the works of many Ukrainian writers, poets, composers, artists, branded the Communist regime as bourgeois nationalists. Instead, already from the school, widely promoted the works of Soviet authors concerning the revolutionary struggle, the special role of the Communist party in the victory over the German invaders and restore war-ravaged economy, labour achievements of the Soviet people. The possibilities of creative searches of writers, artists, theatre workers, music was limited to rigid censorship. Was the actual replacement of the cultural achievements of the peoples of the West Ukrainian region of the Soviet socialist culture, which was based on Russian cultural values, although somewhat corrected to the practical needs of a totalitarian regime.

Keywords: western regions of Ukraine, Stalin's regime, political and cultural space, ideological control.